

TATARLARDA MARİFETÇİLİK VE CEDİTÇİLİK ÜZERİNE NOTLAR

Notes on Enlightenment and Jadidism in Tatar Culture

Mustafa ÖNER*

Gazi Türkiyat, Bahar 2020/26: 45-53, DOI: 10.34189/gtd.26.003

Öz: Türk Dünyasında modernleşme akımının dramatik bir biçimde Rusya işgaline erkenden giren İdil-Ural bölgesinde başladığı anlaşılıyor. 1552'de Kazan Hanlığının yıkılmasıyla başlayan süreç bölgedeki topluluklar üzerinde bir Hristiyanlaştırma hareketidir. 1773'de Orenburg'da başlayan Puğaçev isyanına asırlardır ezilen Tatar-Başkurt toplulukları da kalabalık olarak katılmışlardır. Bunun sonucunda II. Katarina, başka bir denge siyasetine geçerek 1788'de merkezi Ufa'da olan Rusya Müslüman Ruhani Meclisi (Duhovnoe Sobranie Musulman Rossii) kurmuştur. Böylece, geleneksel dinin yaşadığı Türkistan'a karşı, modernleşmeye açık olan Tatar mullaları ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılda, A. Utiz-İmeni, A. Kursavi, Ş. Mercani gibi modern din anlayışına sahip bilginlerin başlattığı aydınlanma akımı, aynı yüzyılın sonlarında tam bir modernizm hâlini aldı. Türk Dünyası ve Avrasya kültür tarihinde Ceditçilik denen bu olgu, eğitim kökenli büyük bir akıma dönüşmüştür. Makalede Kazan, Ufa, Orenburg gibi Tatar kültür merkezlerinde XIX. yüzyılda ortaya çıkan dinî aydınlanma (Marifetçilik) ve onun ardından gelişen Ceditçilik akımı ana hatlarıyla incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tatarlar, Kültür, Marifetçilik, Ceditçilik.

Abstract: It is understood that the modernization movement in the Turkic World began dramatically in the Idil-Ural region, which entered the early Russian occupation. The process that began with the fall of the Kazan Khanate in 1552 is a movement of Christianization over the communities in the region. The Tatar-Bashkir communities that had been oppressed for centuries also participated in the Pugachev rebellion that began in Orenburg in 1773. As a result of this, Catherine II switched to another politics of balance, establishing the Muslim Spiritual Assembly of Russia (Duhovnoe Sobranie Musulman Rossii), headquartered in Ufa in 1788. Thus, the Tatar mullahs, who were open to modernization, emerged against Turkistan, where the traditional religion was experienced. In the XIXth century, the Enlightenment movement initiated by scholars with modern religious understanding such as Utiz-İmeni, Qursavi, and Merdjani became complete modernism at the end of the same century. In the history of Turkic and Eurasian culture, this phenomenon called Jadidism has become a major trend of educational origin. In the article XIXth century Tatar cultural centers such as Kazan, Ufa, Orenburg, the religious enlightenment (Marifetçilik) that emerged in the century and the Jadidism that followed are examined in the main lines.

Keywords: Tatars, Culture, Enlightenment, Jadidism.

XIX. yüzyıl, Türk Dünyasının batısından doğusuna doğru modernleşme çağı olarak yaşanmaya başlamıştır. Devlet ve toplum yapısında önceki çağlarla karşılaştırılmayacak derecede yeniliklere yol açan modernleşmenin bugün de yaşayan en değerli sonucu bütün Türk toplulukları arasında yayılan millîlik, milliyet duygusu olmuştur. Millîlik ve milliyetçilik, özellikle 1930'lardan itibaren ideolojik bir suç olarak yasak edildiği Sovyetler Birliğinde tarihi boyunca, genel komünist kimliği

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir/TÜRKİYE. mustafa.oner@ege.edu.tr, 0000-0002-2875-8409, Gönderim tarihi: 24.04.2020 / Kabul tarihi: 21.05.2020.

içinde kendi halkına ve halkın adını taşıyan toprağına, ana diline ve kültürüne samimi bir bağlılık olarak yaşadı. Bir süredir yaptığımız yayınlarda genel olarak Türk Dünyasının ve özel olarak da Tatarların modernleşme tarihi ve bunun dil varlığına etkilerine değinmiştik (Öner 2018; Öner 2019).

Çağdaş Türk Dünyasında bugün en önemli iki gerçeklikten birinin devlet varlığı, diğersinin ise milliyet ve milliyetçilik olduğunu söyleyebiliriz, sanırım. Ord. Prof. Dr. Sadri Maksudi Arsal, *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları* adlı öncü çalışmasında; “tarihî ve siyasi inkişafı neticesinde şekillenmesi tamamlanmış her kavim millettir; kavimlerin millet hâline gelişi daima bir devlet çerçevesi içinde vuku bulur; her millet bir kavmin inkişaf etmiş şeklidir” diye millet kavramının tespitini yapmıştır (Arsal, 1979: 66-67). Milletlerin nasıl oluştuğu sosyal bilimlerde objektif bir araştırma alanıdır ama bir milletin mensubu olanların kendi milliyet duygularını açıklamaları ve modern anlamdaki “millî kimlik” çok değerli bir subjektif gerçekliktir. Bu subjektif milliyet duygusunun insan topluluklarının uzun tarihinde ancak modern zamanlara ait bir gelişme olduğunu baştan vurgulamak gerekir.

Ünlü İngiliz tarihçisi Eric J. Hobsbawm’a göre de millet kavramı, modern ve politik anlamıyla tarihsel açıdan çok genç bir kavramdır; böylece önceleri etnik birimi anlatan bu kavram, son zamanlarda daha çok politik birliğe ve bağımsızlığa işaret etmektedir. (Hobsbawm 1993: 33)

Türk Dünyasında modernleşme sürecinin başladığı toplulukların, dramatik bir biçimde daha erkenden Çarlık egemenliğine giren Rusya Müslümanları veya Rusya Türkleri olduğu görülmektedir. 1552’de Kazan Hanlığı’nın hakimiyetine İvan tarafından son verilmesi İdil-Ural tarihinde şüphesiz ki en büyük kırılma olmuştur. Bunun kültür tarihine de aynen yansıdığı görülür. Modern çağlara kadar siyasî egemenliği süren Türkistan, İdil-Ural bölgesi için de eğitim ve öğretim merkezi olmuştur. Rızaeddin Fahreddin (1859-1936) *Âsâr* adlı kaynak eserinde “Bulgar toprakları”nın talebelerinin XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Buhara medreselerinin yolunu tuttuğunu belirtir (Kemper, Doudounion 1996: 41).

XVI.-XIX. yüzyıllar arasını Hristiyanlaştırma baskısı ve bu ağır baskı altında, sürgünlerle, göçlerle yaşayan Türk-Tatar toplumu iç ve dış dinamiklerinin harekete geçmesiyle çağdaşlaşma eşiğine ulaşmıştır. Bazı kaynaklarda *Tatar rönesansı* veya *Tatar uyanışı* diye de anılan bu aydınlanma sürecini incelemek için, tarihî sıralamayla *Marifetçilik* ve *Ceditçilik* olarak beliren iki adımına odaklanmak gerekecek.

1552’den itibaren Rusya’nın egemenliğinde bulunan Müslümanların maruz kaldığı Hristiyanlaştırma siyaseti asırlarca sürmüştür. Yusuf Akçura’nın tespit ettiği üzere; “Avrupa’ya pencere açan” ilk Rus imparatoru Petro bile Korkunç İvan’dan beter bir baskıyla egemenliği altındaki Müslümanlığı yıldırma ve yok etme siyasetine devam etmiştir (Akçura 1990: 342-343; Kurat 1965: 94-101).

Ancak 1773'te aslen bir Don Kazağı olan Yemelyan Pugaçev'in Orenburg civarında başlattığı halk ayaklanmasında, düzenden memnun olmayan Rus alt tabakası kadar Başkurtların ve Tatarların da bu isyanı bir millî mücadele sayarak katılması Çarlık rejimini çok sarsmıştır (Kurat, 1965: 113). Nitekim bu Pugaçev isyanından evvel de 1700'ler boyunca Başkurt ve Kazakların ortak olarak katıldığı bir dizi isyanın hep Orenburg merkezli olarak çıktığını belirtelim (bkz. Öztekten 2010: 15-22).

Hristiyanlaştırma politikasına karşı gelişen bu büyük isyanı yaşayan Çariçe II. Katarina, başka bir denge siyasetine geçerek 1788'de merkezi Ufa'da olacak Rusya Müslüman Ruhani Meclisi (*Duhovnoe Sobranie Musulman Rossii*) kurulmasına karar verdi. (Devlet, 1999: 12) Böylece Kazan, Orenburg, Ufa, Samara, Simbir, Saratov, Penza, Perm, Tambov, Astırhan, Vyatka, Tobolsk, ve Tomsk eyaletleri Müslümanlarının başına bir müftü tayin edilir; sonra, Akmola, Yedisu, Semey, Turgay ve Ural bölgelerinde yaşayan bir kısım Kazaklar da buraya bağlanır. (Özdemir 2009: 158). Mirkasıym Gosmanov'a göre; Pugaçev isyanından çok şey öğrenen Rusya'nın bu din kurumunun başına atadığı yarı molla yarı memur, pek güvenilir ve hatta muhbir müftüler sayesinde Tatar, Başkurt ve Kazakların milli bağımsızlık hareketleri denetlenecektir. Ancak diğer yandan asırlar süren baskı altında boğulan dinî şuur ve dinî hareket de XVIII. yy. sonlarından itibaren gelişmeye ve yayılmaya başlamıştır. (Gosmanov 1990: 206).

Böylece kadim İslam öğretimini sürdüren Buhara yerine, modernleşmeye açık olan Tatar mollalarının bütün Rusya Müslümanları arasında dinî hizmete başlaması burada konumuz olan modernleşme akımı "ceditçilik" bakımından çok olumlu bir gelişmedir. Bu hizmetin yaklaşık bir asır sonraki sonucunu, ünlü Tatar bilgini Şihabeddin Mercani'nin *Mustafadü'l-ahbar fi ahval-i Kazan ve Bulgar* adlı eserinde buluyoruz: 1871'deki sayımlara göre bu Diniye Nezareti idaresinde 2.074.182 kişi, 3750 mescit, 1569 medrese vardır (Mercani 1989: 210).

Bizim ilgilendiğimiz Tatar aydınlanması da ilkin hayatın dayattığı akılla, skolastik kaynaklı kör inancın çatışmasından doğan dinî bir reform ihtiyacıyla başlamış, ardından da eğitim başta olmak üzere hayatın bütün alanlarında bir yenileşme çığırına dönüşmüştür.

Tatarca *Meğrifetçelék* diye adlandırılan akım, ansiklopedik olarak "maneviyat, dünya görüşü ve iktisat alanlarında feodal ilişkilere karşı ideolojik bir akım ve felsefi bakış açısı" biçiminde tanımlanmaktadır. Marifetçilik taraftarları özgürlük ve humanizm düşüncelerini savunup mevcut bakış açılarını kökünden değiştirip yeniden kurmak isterler. Tatar toplumunda bu Marifetçilik düşünceleri XVIII. yy. sonu XIX. yy. başlarında gelişir ve özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ş. Mercani, H. Feyizhanov, K. Nâsiri, Ş. Kültesî'nin eserleri ve faaliyetiyle yüksek bir düzeye taşınır (bk. Tatar Entsiklopediya Süzlëğë 2002: 412).

Bu Marifetçilik hareketinde öncü sayılan Abdurahim Utız-İmeni el-Bolgari (1754-1834) XVIII yy.'da, Tatar toplumunda özellikle din ve tasavvuf alanında ıslah hareketinin öncüsü olarak sivrirmiştir: Utız İmeni, dönemin toplumsal aksaklıklarını, halk arasında türeyen bidatleri, âlimlerin, din ehillerinin cehaletlerini tenkit eden reformcu karakteriyle, ancak İslam'ı iyi bilmenin bir kurtuluş olabileceğini belirtiyordu. İdil boyundaki yetişmesine zamanca tam denk gelen Pugaçev isyanı devrinde (1780'lerde) gittiği Türkistan'da, Buhara, Herat, Belh ve Kabil'de de tahsil alan bu mütefekkir, dönünce Kazan ve Orenburg gubernalarında müderrislik yapmıştır.

Böylece Petro'nun reformlarıyla gelişen Rusya'da doğup Türkistan'daki geleneksel din merkezlerini de bizzat gören Utız-İmeni, cahil ve taassup içinde gördüğü şeyhleri, işanları tenkit ederken medreselerde hayata faydalı olacak dersler okutulmasının gerekli olduğunu ve daha da ötesi Rusça öğrenmenin farz mertebesinde olduğunu savunmuştur (Gosmanov 1990: 206-208; Maraş 2000: 26). Edebiyat ve dil bilgisi de çok yüksek olan bu şair mütefekkir, özellikle hacimli manzumelerinde hayattaki ahlaki bozulma ve adaletsizlik örneklerini ortaya koymuş, daima bilim ve eğitimin değerini anlatmıştır (Tatar Entsiklopedik Süzlëğë, 2002: 692; Abilov 1984: 432) Eserlerinde dinî düşüncenin ve eğitimin reformu hakkında görüşlerini yansıtan Utız-İmeni'nin öncülüğü açıktır, fakat ondan daha sistematik olan çağdaşı Abdünnâsır Kursavi Tatar aydınlanma tarihinde daha etkili olmuştur. (Maraş 2000: 27)

Tatar aydınlanma hareketinin tabiatıyla dinî olan bu karakteri dolayısıyla; Ahmet Kanlıdere'nin, Sufi tarikatlarının bu devrin Tatar halkı arasında çok güçlü bir etkiye sahip olduğunu belirttiğini burada ekleyelim: "Ceditçi (*modern*) Tatar edebiyatının yükselişinden önce, tüm Tatar edebiyatı sufiliğin tesiri altındadır, tanınmış Tatar yazarları ve şahsiyetleri, sufiler ve şu veya bu şekilde sufilikle alakası olan kişilerdi" (Kanlıdere 2002: 723). Onlardan biri olan Abdünnâsır İbrahim el-Kursavi (1776-1812) de Kazan'a bağlı Kurs köyünde doğup bu çevrede yetişmiş ve daha sonra tahsil için Buhara'ya gitmiştir. Memleketine dönüp müderrislik yapan Kursavi, 1807'de tekrar Buhara'ya gidip yenilik fikirlerini duyurmaya başlamıştır. Ancak Buhara Emiri Haydar Masum'un himayesinde olsa da A. Kursavi ulemanın büyük tepkisini çekmiş, küfür, bidat ve fitne ile suçlanmıştır. Bu cedit fikirlerinden ötürü katledilmesinden korkan yakınlarının uyarısıyla A. Kursavi memleketine dönmüştür. Orada da benzer sıkıntılar yaşayan ceditçi molla, Hac ziyareti için geldiği İstanbul'da hastalanıp vefat etmiştir, mezarı Üsküdar'dadır (Maraş 2000: 28).

Ahmet Kanlıdere'ye göre; Abdunnasır Kursavî (1771-1812) ile başlayıp Şihabeddin Mercanî (1818-1889) sayesinde yaygınlaşan dinî ıslahçı akım, 1920'lerin sonuna kadar varlığını ve farklılığını hissettirmiştir. Âlimcan Barudî (1859-1921), Abdürreşit İbrahim (1857-1944), Rızaeddin b. Fahreddin (1858-1936), Abdullah Bubî (1871-1922), Musa Carullah Bigi (1875-1949) ve Ziyaeddin Kemalî (1873-1944) gibi ıslahçı ulema dinî

endişelerinin ağır basmasıyla diğer terakkiperver aydınlardan farklı bir eğilimi yansıtmışlardır. Batı'da görüp takdir ettikleri fikirleri olduğu gibi kabul etmeyip onları İslam geleneği içinde ararlar. Onların ayırt edici vasıflarından en önemlisi budur. Dolaylı yoldan da olsa Batı fikirleriyle tanışmışlardır. Hepsi de medrese eğitimi görmüştür. Sonrakiler arasında Rusça bilenler de vardır. Ama hiçbiri Batı Avrupa dili bilmiyordu. Dinî endişesi ağır basan ıslahçuların düşündükleri ıslahat özellikle eğitim ve dinî anlayış alanlarında olmakla birlikte, sadece bunlarla sınırlı değildi. Onlar, kadınların özgürleştirilmesi de dahil, içtimaî hayatın her cephesinde reform arzuluyorlardı; dinî idarede, iktisat ve hukuk alanlarında reform yapılması da bunlardandı. Ama bütün bunlar dinî bir çerçevede düşünülüyordu. (Kanlıdere 2002: 725)

Çağımızın değerli tarihçi ve sosyoloğu Yahya Abdullin (1920-2006) Tatar ceditçiliğinde öne çıkan A. Kursavi ve Ş. Mercani gibi aydınların faaliyetinin aynı zamanda Tatar burjuvazisinin oluştuğu çağa denk geldiğine dikkat çekmektedir: "Burjuva düşüncesi, elbette Tatar aydınlanmasının (*marifetçilik*) gelişiminde bir adım meydana getiren Ceditçilik hareketinde kendini hissettirir. Sovyet devrinde Tatar burjuvazisine dair yerleşen karşıt bakış, onu gerici (*reaksiyoner*) bir güç olarak kabul etmek tutumu, bu sınıfın XIX. asırdaki faaliyetine de taşındı. Bu durum A. Kursavi ve Ş. Mercani'nin mirasını ve Ceditçilik hareketini değerlendirirken öne çıktı, onlara gerici (*reaksiyoner*) damgası basıldı." (Abdullin 1999a: 13).

Tatar marifetçiliği, öncelikle dinde modernleşme akımıdır; felsefe tarihçisi Ahmet Arslan, Müslüman toplumlar arasında XIX. yüzyılda öne çıkan bu akımı şöyle özetliyor: "İslam dünyasından Cemaleddin Efgani, Mısırlı öğrencisi Muhammed Abduh, Hintli Seyit Ahmed Han, Pakistanlı Muhammed İkbâl ve Osmanlılar arasından da Mehmed Akif ve İsmail Hakkı İzmirli gibi düşünürler bu hareketin öncüleridir. Felsefe tarihinde 'Modernist İslamcılar' diye bilinen bu yenilikçilerin Batı karşıtı olmadığı gözlenir. Batı'nın bilim ve tekniği ile siyasi sistemi ve toplumsal yapısı arasında ayırım yaparlar ve İslam toplumunun bu alanda geri kaldığını düşündükleri için Batı'dan her türlü bilim ve tekniğin alınmasında hemfikirdirler; ancak Batı hukukunun ve ahlakının alınmasının hem imkânsız, hem gereksiz hem de zararlı olduğunu düşünürler. Onlara göre İslam dini akla uygun, doğal bir dindir, dolayısıyla aklın en parlak bir ürünü olan bilimin sonuçlarıyla çatışmaz. Ayrıca gerek Kur'an gerek Peygamber, aklı, düşünceyi övmekte ve Müslümanların bilimle uğraşmasını teşvik etmektedir. O hâlde imanın verileri ile bilimin sonuçları arasında herhangi bir çelişmenin olması söz konusu değildir." (Arslan 2002: 329)

Toplum içinde insanlar arasında ilişkileri düzenleyen hukukun İslam toplumunda geri kalmasının başlıca sebebinin yanlış olarak yeni yorumlamalarda bulunma imkânının, yani *ictihad* kapısının kapalı tutulmasından kaynaklandığı açıktır. "Zamanın değişmesiyle hükümlerin değişeceği" ilkesi yeniden canlandırılırsa dışarıdan kanunlar almadan İslam'ın ruhuna uygun yeni düzenlemeler yapılabilir, modern

hukuk karşısında uygulanamaz hâldeki kadın-erkek eşitsizliği, çok kadınla evlilik gibi hükümler gözden geçirilebilirdi” (krş. Arslan 2002: 330). Nitekim dinde modernleşme esaslı Tatar Marifetçi hareketinin sosyal ve kültürel bir devamı olan Ceditçilik prensiplerine bakıldığında bu kadın özgürlüğü sorununun hep en başta anıldığını görürüz.

Modernizmin alt yapısını oluşturan XIX.yy. kapitalizmi ve ticaret burjuvazisi ile gelişen Tatar toplumunda Ceditçi hareketin XX. yy. başında özellikle 1905 Rusya Meşrutiyeti’nden Sovyet Devrimine kadar altın devrini yaşadığı açıktır. Burada Cedit tarzında okulları yayan, mektep medresenin yanı sıra matbaa kuran, dolayısıyla yeni Tatar edebiyatının ve eğitiminin patronu hâline gelen Tatar burjuvalarının millî karakter taşıdığını mutlaka vurgulamak gerekir (bk. Zahidullina 2011:7). Nadir Devlet, ceditçiliğin geliştiği Kazan, Ufa, Orenburg gibi kültür merkezlerinde belli bir burjuvazinin de geliştiğini belirtmektedir (Devlet 1998: 37-38). Alexandre Bennigsen ve Lemerrier Quelquejay da İdil-Ural bölgesindeki bu din reformunun öncüleri olan A. Kursavi ve Ş. Mercani ile onların öğrencileri olan Rızaeddin Fahreddin ile Musa Carullah Bigiyev’in etkisini belirtirken ceditçilerin genç burjuvalar olduğunu özellikle vurgulamaktadır (Bennigsen-Quelquejay 1981:37-38).

Burada söz ettiğimiz Ceditçilik hareketinin en tesirli ismi, hiç tereddütsüz belirtelim, İsmail Gaspıralı’dır: Bu büyük reformcunun en değerli mirası olan Tercüman gazetesi üzerinde kapsamlı araştırmalar yapan Yavuz Akpınar, onun Müslüman bir Türk çocuğu olarak Panslavist görüşlerin veya katı Rus milliyetçiliğinin hâkim olduğu askerî okullarda, kendi millî kimliğini acı hakikatler içinde idrak ettiğini belirtir. Askerî liseden atıldıktan sonra Bahçesaray’da *Zincirli Medrese*’de Rusça öğretmeni olan İsmail Bey, Doğu-Batı ve Müslüman-Hristiyan eğitim sistemleri üzerinde derinliğine düşünmüştür. 1871-1874 arası dört yıl kadar Paris’te kalan Gaspıralı’nın *Rusya Müslümanları, Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene, Frengistan Mektupları, Darürrahat Müslümanları* gibi eserleri bu tahlilleri içerir: “Bu eserlerinde, Batı medeniyetini dünyada güçlü kılan hususların sadece bilgi ve teknoloji üstünlüğü olmadığını, bunların yanında Avrupa’da sosyal, siyasi ve iktisadi sahadaki ilerlemelerin, cemiyette benimsenmiş adalet ve eşitlik fikirlerinin de önemli rol oynadığını ifade eder. Ayrıca bütün bu gelişmelerde pozitif düşünceye dayanan eğitim sisteminin önemli bir rolü olduğu kanaatindedir.” (Akpınar 2017: 12-13)

Gaspıralı’nın başlattığı fonetik usulle (*usûl-i savtiye*) ve ana diline dayalı eğitim reformu büyük bir başarıdır. 1883’te açılan kursa ilkin sadece dokuz talebe bulunmuşken altı ay sonra yapılan imtihanda öğrencilerin okuma yazmayı öğrendiği anlaşılınca ilgi artmış, cami içlerindeki sıbyan mektepleri ve medreselerin ibtidai mektepleri için öğretmen de yetiştirmeye başlayan Gaspıralı İsmail Bey, ‘mollayı öğretmene, sıbyan mektebini modern ilkokula’ dönüştürmüştür. (Akpınar 2017: 27-28)

Usul-i ceditle ana dilini hızla öğreten bu reform karşısında bir parantez açıp Türk şiirinin ustası Yahya Kemal Beyatlı'nın (1884-1958) çocukluk hatırasında anlattığı eski usul mektebi anmak isterim: "Yeni Mektebe gide gele üç sene geçmişti. Lâkin cüz kılıfımdaki Elifba'yı henüz söktürememiştim. (...) Babam arada sırada Elifba cüzünü açarak, harfleri sorardı. Bilemezdim; hemen mahalle mekteplerine küfretmeğe başladım. Beni, öğrenebileceğim bir mektebe vereceğini söyler dururdu." (Beyatlı 2008: 27) Yahya Kemal'in, İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da usûl-i cedit başarısını ispat ettiği yılda, Osmanlı Makedonya'sında Üsküp'te doğduğunu hatırlatalım.

Y. Abdullin'in belirttiği üzere, ceditçilik akımı bir taraftan Tatar kamuoyunda var olan muhazakârlıkla bir taraftan da Rusya hükümet organlarıyla çatışmak durumunda kalmıştır. "Kadimciler, taassup ile zehirlenen Müslüman din adamlarını ve eskilikten ayrılmayan Tatar zenginlerini yanlarına çekmişlerdir. Bu aslında feodal bir Orta Çağ akımıydı ve mücadeleci ruhlarıyla en öne çıkanları Ş. Mõhemmediyev, G. Mõhetdinov ve İ. Dinmõhemmetov oldu. Tatar sosyal fikrinin bu taassup ehli, ceditçileri İslam'ın temellerini tahrip etmekle suçladılar, onları fitneciler ve din düşmanları diye kabul ettiler. G. Mõhetdinov şöyle yazmıştır: 'Bu dünyada hürriyet vermenin uygun olmadığı üç şey var: Düşman, ateş ve hastalık ve bunlara karşı gecikmeden silah, su ve ilaç kullanılmalı, yoksa insanlar helak olacak: Düşman, yeni tertiplerdir ve bunlar arasında da ilk sırada yeni öğretim var; ateş, onların talimatıdır ve hastalık ise onların öğretiminin neticesi...' Çarlık hükümeti ve onun yerel organları da ceditçilere karşı mücadelede kadimcilerin destekçisi oldular. Ceditçi faaliyeti Çarlık için büyük bir tehlike olarak gördüler ve yenilik taraftarlarıyla mücadelede kadimci mollalardan faydalanmaya çalıştılar." (Abdullin 1999b: 46-47).

Ceditçilerin bir yandan asırlardır süren taassupla bir yandan da basına sansür getiren, temel özgürlükleri gasp eden Çarlık hakimiyetiyle mücadelesi bu devrin esas motifidir. Kazak ceditçiliği ve onun tabii uzantısı olan milliyetçi Alaş hareketi üzerine çalışan Dihan Kamzabekuli bunu açıkça belirtmektedir: "XX. asrın 10'lu yıllarında Agiyev adlı Tatar aydını, şöyle yazmıştı: 'Çin'den Fas'a kadar, Kahire'den Ufa'ya kadar İslam'da uyanış başladı. Cehalet yerini aydınlanmaya bıraktı. Baskı ve zulüm yerine de özgürlük ve adalet... Dünyanın bütün Müslümanları bu fırsattan mutlaka faydalanmalıdır. Dininin geleceği buna bağlıdır: Kimildasa tekrar yükselir, hareketsiz yatsa bütünüyle kaybolur.' Bu elbette birçok çağrıdan sadece biriydi. Fakat Kazaklar gibi hukuku ayak altına alınan, toprakları kolonileştirilen millet için bu çok gerekli bir çağrıydı. İmparatorluğun ensesine bastığı yurdunu nasıl kurtarmak uygun olur?.. Halkın yeni çağa gerekli kültürünü nasıl yükseltmek mümkündür?.. Bu sorular gözü açık olan aydınları az meşgul etmedi." (Kamzabekuli 2017: 13)

XIX. yy. sonlarında Rusya Türklerinde usul-i cedit bir eğitim reformu ile başlayan modernleşmenin son aşaması Ceditçilik veya Batı literatüründeki adıyla Ceditizm, hayatın her alanında yaşanan kadimci-ceditçi çatışması sonucunda halkın konuşma

diline, halk kültürüne, millî folklorla dayanan millî edebiyatı meydana getirmiştir (Tatarlarda millî dil ve millî edebiyat olgusunun gelişimi için bkz. Öner 2019).

Türk Dünyasının Selanik, İstanbul, İzmir, Kırım, Kazan, Orenburg, Tiflis, Bakü gibi batı merkezlerinden başlayıp Orta Asya'nın geleneksel kültür merkezlerini ve bütün bozkırları da içine çeken "yeni insan – yeni lisan" hareketi, bugünkü millî kimliklerimizi bize veren büyük dönüşümün ta kendisidir. Avrasya'nın 1917 ve 1918 yıllarında resmen ve fiilen biten iki siyasi gücü Rus ve Türk imparatorluklarının yerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği tarihi, Türk Dünyasının yüz yıldır yaşanan gerçekliği olarak bütün kurumlarını içine alacak biçimde mukayeseli incelemelere hâlen muhtaçtır.

KAYNAKÇA

- ABDULLİN, Yahya (1999a), "Yañaça fikërlev hem Tatar ictimagıy fikërë tariyhınıñ kaybër mes'elelerë", *Millet Yazmışı, Uyulanuolar*, Kazan: Fen Neşriyatı, 9-23.
- ABDULLİN, Yahya (1999b), "Ceditçelëk hem Hezërgë Zaman", *Millet Yazmışı, Uyulanuolar*, Kazan: Fen Neşriyatı, 43-51.
- ABILOV, Şakir Şihapoviç red. (1984), *Tatar Edebiyatı Tariyhı-1*, Urta gasırlar devërë, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 567 s.
- AKÇURA, Yusuf (1990), *Türkçülük*. İstanbul: Toker.
- AKPINAR, Yavuz Haz. (2017), *İsmail Gaspralı Eğitim Yazıları (Usül-i Cedit Eğitim Hakkındaki Yazıları, Eserleri)*, İstanbul: Ötüken, 590 s.
- ARSAL, Sadri Maksudi (1979), *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, 4. Baskı, İstanbul: Ötüken.
- ARSLAN, Ahmet (2002), *Felsefe* (Yayın Yönetmeni: T. Bümin), İstanbul: "TÜSİAD Yay."
- BENNIGSEN, Alexandre – QUELQUEJAY-Lemercier Chantal (1981), *Step'de Ezan Sesleri - Sovyet rejimini altındaki İslam'ın 400 yılı*, İstanbul: Selçuk Yayınları.
- BEYATLI, Yahya Kemal (2008), *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebî Hatıralarım*, 5. Baskı, İstanbul: "İstanbul Fetih Cemiyeti".
- DEVLET, Nadir (1998), *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi -1917-1919)*, İstanbul: Ötüken.
- DEVLET, Nadir (1999), *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: TTK, VII. Dizi - Sayı 172.
- GOSMANOV, Mirkasıym (1990), *Ütkennen Kileçekke*, Fenniy- publitsistik mekaleler, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 472 s.
- HOBBSAWM, Eric John (1993), *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, İstanbul: Ayrıntı.
- KAMZABEKULI, Dihan (2017), *Alaş Arkavı (Zerttev Makalalar)*, Almatı: Kazak Ensiklopediyası Baspası.
- KANLIDERE, Ahmet (2002), XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları, *Türkler* 18. C., 719-739.
- Kemper Michael; Dudoignon Stéphane (1996) "Entre Boukhara et la Moyenne-Volga: 'Abd an-Naşir al-Qûrsâwî (1776-1812) en conflit avec les oulémas traditionalistes". *Cahiers du Monde russe*, Vol. 37, No. 1/2, Le réformisme musulman en asiecentrale: Du "Premier renouveau" à la soviétisation, 1788-1937 (Jan. - Jun., 1996), pp. 41-51
- KURAT, Akdes Nimet (1965), Rus Hâkimiyetinde İdil-Ural Ülkesi, AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi C. XXIII, S. 3-4, 91-126.
- MARAŞ, İbrahim (2000), *İdil-Ural Türklerinde Ceditçilik (Yenilikçilik) Hareketi (1850-1917)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. VIII+265 s.

- ÖNER, Mustafa (2018), Türk Dünyasında Modernizm ve Dil Gelişmesi, *Yeni Türkiye* Yıl 24, Sayı 101, Ocak-Şubat 2018, 94-102.
- ÖNER, Mustafa (2019), Tatarlarda Millî Dil ve Millî Edebiyat, X. Mejdunaradnoya naučno-praktičeskaya konferentsiya "Soxranenie razvitie rodnix yazıkov v usloviyax mnogonatsional'nogo gosudartsva: problemi i persepektivi. Kazanskiy Federal Universitet İstitut filologiya i mejkul'turniy komunikatsii, Kazan 2019, 219-223.
- ÖZDEMİR, Emin (2009), "Kazak Kültürel Hayatında Tatarların Etkisi ve Kazak Ceditçiliğinin Gelişimi", *Bilig*, Kış / 2009, sayı 48, 157-176.
- ÖZTEKTEN, Özkan (2010), *18. Yüzyılda Karışık Dilli Bir Metin Bahâdur Şâh'ın Arznâmesi (Batırşa Aliyev'den Çariçe Elizaveta Petrovna'ya)*, Konya: Kömen.
- ZAHİDULLİNA, Daniya (2011), *XX Gasır Tatar Edebiyatı Tariyhı*, Kazan: Kazan Universiteti.